

Şifahi Ədəbiyyat
Əsrlərdən Gələn Müdriklik
Baş Məqalə – Betti Bleyer

Mənbə: Azərbaycan International jurnalı - Aİ 4.3 (Payız 1996)
© 2002. Azerbaijan International

Azərbaycan xalq nağıllarının birində deyildiyi kimi “Biri var idi, biri yox idi, başqasının arvadına aşıq olan bir iblis var idi. Həmin qadın insan, iblis isə fəvqəlbəşər qüvvəyə malik məxluq olduğundan, fikirləşir ki, qadını ərinə atıb ona gəlməyə inandırmaq çox asan olacaq. Ancaq nə qədər cəhd etsə də qadın hər dəfə onu rədd edir. Nəhayət o, özünü həmin qadının ərinin cildinə salmağı qərara alır. Qadın çox çəş-baş qalır və nə edəcəyini bilmir. “Ərlərin” hər ikisi onu özünə tərəf çəkir və onun həqiqi həyat yoldaşı olduğunu deyirdi.

Heç kim bu problemi həll edə bilmirdi. Nəhayət qoca və müdrik bir çoban kömək edəcəyini vəd edir. Belə ki, o kürkünü yerə sərir və onların hər ikisinə kürkün uzunluğu məsafəsində 7 dəfə tullanmağı tapşırır.

Təbii ki, bunu yalnız iblis, yalançı “ər” edə bilərdi. İnsanın bunu bacarması qeyri-mümkün bir iş idi. Beləliklə də gözəl qadın ərinə qovuşur.

Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Radiosunun sədr müavini Mörvəd Süleymanlı 1978-ci ildə bu nağıldan özünün ilk romanı olan “İblis” əsərində əsas süjet xətti kimi isitfadə etmişdir. Bu romanda o, Sovet sisteminin necə işlədiyini göstərmək istəmişdir. Oxucular müəllifin bu analoqda nəyə işarə etdiyini anlayırdılar. DTK (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi) da yaxşı başa düşürdü.

Məsələn Azərbaycanlılar üzərində öz siyasətlərini yeritməyə çalışan çarlara və hakimiyyətlərə gəldikdə bu müqayisə təkcə Sovetin Azərbaycanı işğalı (1920-1991) ilə məhdudlaşdırılmamalıdır.

Eyni vəziyyət əsrlər boyunca təkrar olunmuşdur. Coğrafi cəhətdən əlverişli ərazidə yerləşən qibtəedici ehtiyatlarla zəngin olan bu ölkə Fars Əhəməni (e.ə IV əsr), Ərəb (eramızın VII əsri) və Monqollardan tutmuş (12-13-cü əsrlər) Rus (19-cu əsrdən başlayaraq indiyə kimi) və Ermənilərin (müasir dövrdə) çarları, şahları, xəlifələri və xanları tərəfindən zərbə almış və təcavüzə məruz qalmışlar. Kim bilir tarix yazılmamışdan

qabaq daha nələr baş vermişdir? Çöz güman ki, buna görə də şifahi yolla günümüzdə gəlib çatan epik əsərlər çoxlu müharibə hekayətləri ilə doludur.

Folklor Xalqın Mahiyyətinin Göstəricisidir

Şifahi adətlərə gəldikdə, coğrafi və tarixi sərhədlərin neçə dəfə dəyişməsinə baxmayaraq, elə şifahi adətlər vardır ki, azərbaycanlılar yenə də onları özlərininki hesab edir. Folklor təbiət etibarilə insanlarla onların milli kökləri və keçmişi arasında əlaqə yaradır. Aydın təsvir, mənalı zərb-məsəllər və dramatik hekayələri ilə folklor cəmiyyətdə işlərin necə yerinə yetirilməli olduğu və insanların bir-birinə qarşı necə münasibət bəsləməli olduqları haqda sanki yazılmamış qanunlar tərtib edir.

Buna görə də beynəlxalq ictimaiyyət Azərbaycanın təbiətini və xarakterini yaxşı anlaya bilmək üçün onun folkloruna ciddi yanaşmalıdır. Folklor, insanları hansı xarici şəraitlərdə yaşadıklarından və onlarda kimin “gözü olmasından” və zorakılıq etməsindən asılı olmayaraq onları öz köklərinə bağlayan daxili bir bağıdır.

Özünəməxsus Mövzu

“Əsrlərdən gələn müdriklik - Şifahi xalq ədəbiyyatı” adlanan bu nömrənin hazırlanması folklorçu ixtisası aldığıma görə (Los Angeles Kaliforniya Universitetində; ingilis dilində qısaltması: UCLA) mənim üçün bir redaktor kimi çox ecazkar bir “səyahət” oldu.

Folklorun gücü, nüansları və mürəkkəbliyi artıq dilə hopduğundan, biz “bir mil uzaq gedərək” atalar sözlərini, Molla Nəsrəddin hekayələrini, yanılmacları və hətta meyxanaları ingilis tərcüməsi ilə yanaşı azərbaycan dilində də verdik.

Məzmunun Tədqiqi

Azərbaycanda folklor hələ də daha çox ədəbi cəhətdən, yəni yalnız mətnlərdən öyrənilməkdədir. Burada biz mətnləri onların daxili məzmunları baxımından tədqiq etməyə çalışmışıq. “Kim kimə nə deyir, nə üçün və hansı şəraitdə deyir” suallarını verməyə çalışmışıq. Belə məqalələrə ən yaxşı nümunələrdən biri yeddi yaşlı Aytən tərəfindən yazılmış məqalədir (Bax: “Mən, nənəm və nənəmin nənəsi: Uşaqların Azərbaycan atalar sözləri ilə tərbiyə edilməsi, səh.26”).

Həmçinin indiyə qədər ilk dəfə olaraq adlarla bağlı Azərbaycan sosial-lingvistik tədqiqat işini aparmışığıq (bax: “Adlar - Qısaca Tarix: Azərbaycanda 20-ci əsr adların qoyulması təcrübəsi”. Səh. 54). İnanırıq ki, tarix adlarının ətraflı tədqiqatı sayəsində daha yaxşı başa düşülər. DNT kimi adlarda da həddindən çox informasiya toplanmışdır. İnteraksiyaya cins, milliyət, yaş, dəyərlər, estetika, dini mənsubiyyət, siyasi əqidə, sosial və iqtisadi vəziyyət və s. daxildir.

Sovet Dövrü

İşıqlandırmağa çalışdığımız digər bir məsələ də folkloru Sovet dövründə göstərilən münasibət - onun necə təhrif olunması (aşığılar), qadağa qoyulması (Koroğlu), danılması (Dədə Qorqud) və sıradan çıxarılmasına (Meyxana) edilən cəhdlərdir.

Misal üçün, rəsmi siyasət yürüdənlər aşıq mahnılarının sözlərinin qüvvəsini başa düşürdülər. Sovet dövründən əvvəl, aşıq şeri və mahnıları müdrikliliyi özündə təcəssüm etdirdi. Elmlər Akademiyası Folklor şöbəsinin müdiri İsmail Abbasovun dediyinə görə, “Sovet dövründə bəzi aşıqları dilə tuturdular ki, Leninin şəninə tərif oxusunlar və onu həтта “heç vaxt batmayan günəş” və “dünyadakı bütün millətlərin xilaskarı” kimi təsvir edərək qədim əfsanə qəhrəmanı olan Prometeyin səviyyəsinə qaldırınsınlar.”

Millətçilik

Folklor təbiəti etibarilə beynəlmiləldir. Buna baxmayaraq, o həmişə konkret mədəniyyət və dildə ifadə tapır. Bu isə Sovetləri narahat edirdi.

Xüsusilə də Türkiyəyə və ya hər hansı bir türk millətinə aid olan material Sovetlərə şübhəli görünürdü. Onlar folklorun Türkiyədən Azərbaycan vasitəsilə Mərkəzi Asiya dövlətləri olan Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan kimi türk dövlətləri ilə əlaqələrin yenidən qurulmasına bəhanə olacağından qorxurdular.

Bu mövzuda dissertasiya işi yazan Abbasovun dediyi kimi buna görə də onlar türkləri düşmən kimi göstərmək üçün “Koroğlu” kimi epik əsərlərin mətnlərini dəyişirdilər. Belə ki, Koroğlu əsərinin orijinal variantında Koroğlu siyasi-iqtisadi münasibətlər yaratmaq üçün Türkiyədə bəzi ərazilərə səfər edir. Sovet dövrünün versiyasında isə onun həmişə həmin ərazilərdə müharibə etdiyi göstərilir.

Əlifba Dəyişikliyi

Yeni əlifbaların qəbul olunması da Azərbaycan folkloruna öz təsirini göstərmişdir. Bu əsrdə əlifba düz dörd dəfə rəsmi olaraq dəyişdirilmişdir: ərəb əlifbasından latın əlifbasına (1929), sonra kiril əlifbasına (1939) və indi yenə də müstəqilliklə əlaqədar olaraq yeni latın əlifbasına keçilmişdir. Əsas etibarilə hər dəfə əlifba dəyişdiriləndə klassik əsərlər yenidən çap olunmalı olur və bu başqa mənbələrin kitab halında çap olunmasını ləngidir.

Misal üçün Azərbaycan geniş həcmdə atalar sözlərinə malikdir. Minlərlə atalar sözü gündəlik həyatda istifadə olunur. Lakin çap edilmiş mənbə axtarsan kiçik kitabçalardan başqa heç nə tapmazsan. Biz bir kitabı köhnə latın (1929-1939) digərini isə və kiril əlifbasında tapdıq. Ancaq nə yeni latın əlifbasında, nə ingilis dilində, nə də ki, Azərbaycan diasporasının mövcud olduğu digər ölkələrin dillərində heç nə tapa bilmədik. Halbuki onlar belə bir kitab tərtib edə bilərdilər və etməli idilər.

Dilin İtirilməsi

Ola bilər ki, Sovet dövründə vurulan ən ciddi ziyan aşıqların təhrif edilməsi, mətnlərin senzuradan keçməsi, janrların sıradan çıxması və həтта yeni əlifbaların qəbul edilməsi ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Aradan uzun müddət keçmədiyindən bu folklor əsərlərin çox hissəsini onları hələ də xatırlaya bilən şəxslərdən soruşaraq yenidən bərpa etmək hələ də mümkündür (əgər bu iş çox tezliklə edilsə).

Məsələnin daha problemlı tərəfi insanın öz ana dilini itirməsidir. Valideynlər uşaqlarını öz ana dilində danışmaqdan çəkindirirlərsə, və onları regionun nüfuzlu dillərindən birində - rus, fars, ingilis və ya hər hansı bir dildə danışmağa həvəsləndirirlərsə, mənəvi boşluq yaranır. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Lakin eyni zamanda əsrlər boyu yığılan müdrikiyin təcəssümüdür.

Azərbaycanda, İranda və xaricdə olan azərbaycanlıların çoxu zəngin irslərindən “yetim” qalmışlar. Daha acınacaqlı hal isə odur ki, yeni dil və mədəniyyət onlara o qədər cəlbedici gəlir ki, azərbaycanlılar artıq öz kökləri ilə əlaqələri olmamalarının fərqi nə varmırlar.

“Folklor hava qədər güclüdür. Su və ya günəş kimidir. Ölkənin iqlimi sənə fiziki cəhətdən təsir edir, ancaq səni mənəvi cəhətdən formalaşdıran isə məhz folklordur,” fikri son 30 ildə folklor sahəsində çalışan müəllif Süleymanlıya aiddir. Folklor “Əsrlərdən gələn müdrikiyin” qədim yaddaşına bir açardır. Bu qıfılı açmaq üçün öz dilini bilmən lazımdır.

Tərcümə: Ülviyyə Məmmədova

Yoxladı: Gülnar Aydəmirova

Redaktə etdi və veb üçün hazırladı: Aynurə Hüseynova